

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ BİR BÜROKRAT PORTRESİ: SADRAZAM (KÜÇÜK) MEHMED SAİD PAŞA VE REFORMLARI

*Zeki ÇEVİK**

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde yedisi Sultan II. Abdülhamid devrinde olmak üzere toplam dokuz kere Sadrazamlık makamına getirilmiş Küçük Said Paşa şüphesiz önemli bir devlet adamı idi. Uzun devlet memuriyeti tecrübelerinden sonra II. Abdülhamid tarafından ikbal kapıları açılan Said Paşa, uygulanan katı otokraside tercih edilen bir bürokrat olmuştur. Hatta görevde olmadığı zamanlarda dahi daima fikri sorulmuş; genellikle devletin başında önemli gaileler olduğunda göreve getirilmiştir. Böyle bir dönemde Türkiye'nin çağdaşlaşması yönünde birçok reformda onun gayret ve imzası vardır.

Bu çalışmada, Küçük Said Paşa'nın II. Abdülhamid tarafından niçin tercih edildiği, her ikisinin reformcu karakterlerinin başlıca özellikleri ile başarı ve başarısızlıkları ve "Türk" kavramını nasıl algıladıkları karşılaştırmalı olarak tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Küçük Said Paşa, II. Abdülhamid, Türk Çağdaşlaşması, Reformlar, Osmanlı İmparatorluğu.

*Yrd.Doç.Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Çağış Kampüsü 10145-BALIKESİR; e.mail: zcevik41@hotmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

**PORTRAIT OF A PERIOD BUREAUCRATS
ABDÜLHAMİT: SADRAZAM (SMALL) MEHMET PAŞA
AND REFORMS**

ABSTRACT

Küçük Said Pasha, who were appointed as the Prime Minister of the Ottoman Empire seven times in the period of Sultan Abdulhamid II, and in total nine times in his all life, was certainly an important statesman. After a long period of experience in service of the state, Said Pasha, who were advanced in state serve by Abdulhamid II, has always been a preferred bureaucrat in the hard autocracy in practice. Even when he was not in service of the state, his opinions were always asked; and he was generally invited to serve for the state in its hard times. In such a time, he played a crucial role in various reforms aimed at the modernization of Turkey.

In this paper, the following questions were comparably discussed in relation to the characteristics and understanding of reform of the Sultan: Why has the Sultan preferred Said Pasha as the prime minister? What were the main aspects of their (the Sultan's and the Pasha's) reformist characters? What were their significant accomplishments and failure? And finally, what were their perceptions of "Turk"?

Key Words: Küçük Said Pasha, Abdulhamid II, Turkish modernization, reforms, Ottoman Empire.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid dönemi çeşitli yönleriyle hala Türkiye ve dünyada araştırmalara konu olmayı sürdürmektedir. 1842 doğumlu II. Abdülhamid'in çocukluk ve gençlik devresi Tanzimat döneminin ikinci safhasında (yani Ali ve Fuat Paşalar zamanında) geçmiş, karakter ve şahsiyeti büyük ölçüde bu dönemde şekillenmiştir. Özellikle 1871 yılında Ali Paşa'nın ölümüyle doğan iktidar boşluğu sırasında, yıllardır biriken sorunlar patlak vermiş, Tanzimat'ın her alandaki (siyasi, idari, mali, vs.) politikalarının iflas etmeye başladığı görülmüştür. İşte bu kriz

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

ortamında Tanzimat'ın getirdiği fikirler ve uygulamalar sorgulanmaya, yeni çıkış yolları aranmaya başlanmıştır.

1875 yılına gelindiğinde ise bu kriz doruk noktasına ulaşmıştı. Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'ndan beri aldığı dış borçların faizini bile ödeyemeyecek duruma düşerek, hazine iflas etmiş, Balkan vilayetlerinde peş peşe baş gösteren isyanlar çıkmış, bütün bunlara çözüm olarak, "Yeni Osmanlılar"dan bir grup parlamenter rejimi getirmek için bir hükümet darbesi gerçekleştirmiş, ancak iç siyasi kriz sona ermediğinden bir yıl içinde üç padişah değiştirilmiş, dış politikada Avrupa devletleriyle mücadeleye girilmiş, bunun sonucunda çıkan savaşta ağır bir yenilgi alınmıştır. 1878 yılı başında sona eren savaşın ardından Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları imzalanarak İmparatorluk topraklarının beşte ikisi ve nüfusunun da beşte biri kaybedilmiştir.¹

II. Abdülhamid, işte böyle bir ortamda 1 Eylül 1876'da Osmanlı tahtına geç(iril)miştir. İkinci veliaht olduğu için devlet işleriyle ikinci derecede ilgilenmiştir. Sınırlı bir eğitim görmesine ve hiçbir resmi görev yapmamış olmasına rağmen, çok iyi bir gözlemci olması, aniden geçtiği tahtta yeni politikalar geliştirmesine yardımcı olmuştur.² Tahta geçmesinden, 93 Harbi(1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)nin sonuna kadarki dönemde genellikle Tanzimat ideallerine bağlı kalmış, özellikle savaşın sevk ve idaresi konusunda mevcut kadroların önerilerine çoğunlukla uyum göstermiştir. Yani bu döneme, onun iç ve dış politikada mevcut kadroları gözleme, deneme, Çetinsaya'nın ifadesiyle "oyunun kurallarını öğrenme dönemi"(1876-1878) diyebiliriz. 1878 sonrası dönemde Abdülhamid'in, bu gözlemlerine dayanarak Tanzimat politikalarını sorgulamaya başladığını görüyoruz. Bu politikaların çoğunu korumuş, bazılarını geliştirmiş, bir kısmını da ciddi bir şekilde eleştirmiştir.³

¹Gökhan Çetinsaya, "Çıban Başı Koparmak: II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış", **Türkiye Günlüğü Dergisi** , sayı: 73, Ankara 2003, s.156; 1877-1878 yıllarındaki olaylar İmparatorluğa yıkım getirmişti... Toplam kayıp İmparatorluk topraklarının yaklaşık üçte birine ve nüfusunun yüzde 20'den fazlasına ulaşıyordu. Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi** , (İletişim Yay.), İstanbul 2001, 11. baskı, s. 122.

²Orhan Koloğlu, "II. Abdülhamid'in Siyasal Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce (Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi)** , c.1, (İletişim Yay.), İstanbul 2003, 5. baskı, s.273.

³Bunlar arasında maliye politikasını (sınırsız borç alma), Avrupalı büyük güçlerin nüfuzlarının imparatorluk içinde yayılmasına tolerans gösterilmesini, Hristiyan tebaa arasındaki milliyetçi ve ayrılıkçı eğilimleri önlemedeki aciziyeti ve aynı şekilde Müslüman tebaayı korumadaki başarısızlıkları eleştirmiştir. G. Çetinsaya, **a.g.m.** , s.157.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

1878-1882 dönemi ise, II. Abdülhamid'in mutlak iktidarı ve otoritesini oluşturabilmek için bir geçiş dönemi olmuştur. O, 1875-1878 döneminin muhafazakar Tanzimat paşalarında karar kılacaktır. Özellikle amcası Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde rol oynayan paşaları, olaydaki rollerinin derecelerine göre tasfiye etmiştir. Bazıları sadece taşraya sürgün veya tayin edilirken, başta Midhat Paşa olmak üzere bazılarıyla ciddi hesaplaşma içine girilmiş, hatta bu tasfiye hareketinden Yeni Osmanlılar'dan bazı entelektüeller de (başta Namık Kemal) nasibini almıştır. Kısaca etrafında kendi güvendiği kişileri ve muhafazakar Tanzimat paşalarını yani Meşrutiyete yürekten inanmamış ve Abdülaziz'in ölümünde rolü olmayanları toplamıştır. Ancak onlar arasında bile deneme, değiştirme yoluyla kendine bağlılıklarını ve otoritesini test etmiştir. Bu geçiş döneminde dış politikadaki gelişmelerden de bazı dersler çıkartmıştır. Mesela, Berlin Antlaşması'nın tam çözemediği bir çok konu vardı: Yunan sınırı, Ermeni reformu, İran ile Kotur, Rusya ile sınır vb. Ayrıca büyük devletlerin güç gösterileri (donanma gönderme gibi), 1881'de İngilizlerin Mısır'ı, 1882'de Fransızların Tunus'u işgali önemli dış olaylardır. İşte II. Abdülhamid 1880 yılı başlarından itibaren (ki o sırada Said Paşa Sadrazamdır) iç ve dış politikada ilkelerini belirleyerek uygulamaya başlamıştır.⁴ Artık Padişah, Yıldız Sarayı'nda doğrudan kendine bağlı ve kendi kontrolünde alternatif bir hükümet ve parlamento gibi otokrasisini(mutlak monarşiyi) kuracaktır.

Aslında II. Abdülhamid dönemi öncesinde ve sonrasında da otokrat nitelikli yönetimler vardı. Tanzimat döneminde bürokrat kadro yönetime hakimdi. I. Meşrutiyet'ten sonra bunun yerini Yıldız Sarayı, II. Meşrutiyet'ten sonra da İttihat ve Terakki yönetimi almıştır. II. Abdülhamid ise, döneminde, İmparatorluğun tarihinde görülmemiş bir şekilde bütün gücü elinde tutarak, modern bir bürokratik aygıt ve ideoloji ile yönetimin şubeleri yanında, toplumda ideoloji üreten kaynakları dahi kısmen kontrol altına almıştı.⁵ İşte Küçük Said Paşa, II. Abdülhamid otokrasisinin ilk üst düzey bürokratu, yani sadrazamıdır.

⁴ Bu ilkelerin temel başlıkları şöyle sıralanabilir: Otokrasi ve muhafazakarlığa olan inancı; Merkeziyetçilik hakkındaki ısrarlı fikirleri; Sosyal, ekonomik ve askeri reform siyaseti; Sıkı para politikası; İslam'a bir din ve bir (sosyal ve siyasi) ideoloji olarak özel önem vermesi; Ve her alanda aşırı ihtiyatkarlığı/ tedbirliliği. G. Çetinsaya, **a.g.m.**, s.158; E.J.Zürcher, **a.g.e.**, s. 177.

⁵ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, (İletişim Yay), İstanbul 2003, 16. baskı, s.89-90.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

I- II. ABDÜLHAMİD'İN KÜÇÜK SAİD PAŞA'YA YÜKSELME KAPILARINI AÇMASI

Sultan II. Abdülhamit Said Bey'i daha şehzade iken tanımıştır.⁶ Tahta geçtiği sırada Said Bey'in kendi ifadesiyle devlet memuriyeti hizmeti 24. yılındaydı. Padişahın cülusu ile beraber Said Bey'in de ikbal kapıları açılmıştır. Çünkü II. Abdülhamit Midhat Paşa'nın önerdiği Sadullah Bey yerine kendisini Mabeyn Başkatibi olarak seçecektir.⁷ Bu tayinin, Abdülhamid'in kız kardeşi Cemile Sultan ile evli Mahmud Celalettin Paşa'nın tavsiyesi ile gerçekleştiği ileri sürülmüş ise de, Said Paşa hatıralarında bu iddiayı reddetmiştir. Hatta padişahın kendi iradesi ile bu tayini yaptığına dair örnekler verir.⁸ Hangi görüş doğrudur? Cülustan önce II. Abdülhamid'in başa geçmesinde çabaları bulunan Mahmud Celalettin Paşa⁹ Ticaret Nazırı iken Ticaret Nezareti Meclisi Reisi olan Said Bey'in, Paşa tarafından

⁶ Tahsin Paşa bu tanışma hakkında şu bilgileri veriyor: "Sait Paşa'nın Sultan Hamit'e hulul etmesine vasıta olan zat damat Mahmut Celalettin Paşa'dır. O tarihte Mahmut Celalettin Paşa Ticaret Nazırlığı'nda, Sait Paşa da Sait Bey namıyla Ticaret Nezareti Meclisi Riyaseti'nde bulunuyordu. Bu münasebetle Sait Paşa Mahmut Celalettin Paşa'nın konağına devam ederdi. Mahmut Celalettin Paşa o aralık şehzade bulunan ve hemşiresi Cemile Sultan'ın sarayına sık sık gidip gelen Abdülhamit Efendi'ye Sait Paşa'nın zekasından, belagatinden, kuvve-i kalemiyesinden bahsetmişti; hatta Sait Paşa Abdülhamit Efendi tarafından izhar olunan arzu üzerine Dolmabahçe'ye ve Tarabya'daki daireye gidip daha şehzadelikinde tanışmışlardı. Sultan Hamit tahta geçince bunu hatırlayarak Sait Paşa'yı başkatipliğe getirdi." Tahsin Paşa, **Abdülhamit -Yıldız Hatıraları**, İstanbul 1931, s.27.

⁷ II. Abdülhamit tarafından Sadarete gönderilen bir Muhtıra-i Hümayun'da, Sait Paşa'nın Başkatip seçilmesiyle ilgili şu bilgiler verilmektedir: " ..Başkatiplik makamına ehliyetli, namuslu bir kişi lüzumlu idi. Devlet adamlarından başkatiplik vazifesini idare edebilecek kişilerin sicillerini ve yeteneklerini anlamak gerekti. Cülusu hümayundan on gün önce, orta derecede bir vazifede bulunan doğruluğuna, sadakatine inanılır birisine bu iş havale edildi. O da birtakım isimler arzetti. Bu isimler arasında Sait Paşa'nın da adı vardı. Sait Paşa'nın sır saklar, Arapça, Farsça dillerini çok iyi bilen, Fransızca'da okuduğunu anlayan ancak pratik eksikliğinden konuşamayacak derecede bu lisanı yeni öğrenmiş ise de az zamanda güzelce söyleyebileceği, iyi ahlak sahibi olduğu, idaresini bilir bir kişi bulunduğu arz olunmuş, bu arıza üzerine kalbi hümayun tatmin edilmiş olduğundan, adı geçen Sait Paşa'nın Cülusu Hümayun günü saraya gelmesi ferman buyurularak aynı gün başkatipliğe tayin buyurulmuştur." Mehmet Hocaoglu, **Abdülhamit Han'ın Muhtıraları- Belgeler**, (Oymak Yay.), İstanbul, s.65-66,(Bu muhtıranın sonunda şöyle bir not vardır: "Dosyanın arkasında kurşun kalemle bu muhtıranın aşağı yukarı 1312(1896) tarihinde kaleme alındığı yazılıdır." **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, Yld. Evr. No:2006, Ks. 9, Zr. No:72)

⁸ **Said Paşa'nın Hatıratı (SPH)**, c.I,İstanbul 1328, s.8 (Mukaddime); M. Kemal İnal da aynı görüşü teyit eden örnekler veriyor. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, İstanbul 1940-1953, s.998-999.

⁹ Nitekim Damat Mahmut Celalettin Paşa bu gayretlerinden dolayı cülustan sonra II. Abdülhamit tarafından Mabeyn Müşiri olarak atanacaktır. Mahmut Celalettin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, (Hazırlayan: İsmet Miroğlu), c.1-2-3, İstanbul 1983, s.164.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Padişaha önerilmiş olması muhtemeldir. Ancak bunun, padişahın birçok isim arasından Said Bey'i seçmesinde ne kadar etkisi olduğunu kestirmek güçtür. Olgun yaştaki yeni padişahın gözlem ve test döneminde önceden tanıdığı ve muktedir bir memur olduğu bilinen Said Bey yerine tecrübesiz ve iş bilmez birisini böyle önemli bir göreve getirmesi de düşünülemez.

Said Bey'e Mabeyn Başkâtipliği döneminde en büyük eleştiri, Babıali'nin yetkilerinin Sarayda toplanması konusunda üstlendiği rol ile ilgilidir.¹⁰ İkinci eleştiri, Padişahın vehmini artırıcı tutum ve politikalar götüğü konusundadır.¹¹

II. Abdülhamid'e on dört buçuk sene (1894-1909) Mabeyn Başkatiibi olarak hizmet etmiş Tahsin Paşa, iki konuda da Said Paşa'yı suçlamakta ve onu sorumlu göstermektedir.¹² Ancak Said Paşa'yı çok yakından tanıyan ve onun karakterini uzunca bir dönem izleyerek örneklerle tahliller yapan Mahmud Kemal İnal ise birinci eleştiriye makul sebepler göstererek katılmamakla birlikte¹³, ikinci eleştiriye katılmaktadır. Said Paşa ise, Babıali'nin yetkilerinin Sarayda toplanması konusunda, tam aksini gerçekleştirmeye, yani Babıali'yi güçlendirmeye çalıştığını ileri sürmektedir.¹⁴ Son vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi de Said Bey'in Mabeyn Başkatiibi iken üç kabahatle suçlandığını belirtiyor. Bunlar; Rus savaşında askeri işlerde başarılı kumandanlara Yıldız'dan emir vermesi, Hükümet otoritesini sarayda toplaması ve jurnalcılık yolunu açması konularıdır. A. Şeref Efendi, bunlardan sadece Bab-ı ali'nin yetkilerinin Sarayda

¹⁰ Memduh Paşa, *Esvat-ı Südür*, İzmir 1328, s.72; Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.27, 241.

¹¹ Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.28.

¹² Tahsin Paşa ayrıca II. Abdülhamit'in ünlü hafiye teşkilatının da Said Paşa marifetiyle kurulduğunu kesin ifadelerle iddia etmektedir: "Sait Paşa ilk sadaretinde bir hafiye teşkilatı talimatnamesi kaleme alıp bunu amedi kaleminde bir zata yazdırdığı ve iradesini alarak tatbik ettirdiği bir hakikattir. Babıali hazine-i evrakı bunu ispat eder." Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.27; M.K.İnal ve Abdurrahman Şeref bu fikre katılmıyorlar., M. K. İnal, *a.g.e.*, s.1211-1213.

¹³ M.K. İnal, *a.g.e.*, s. 998-999.

¹⁴ Said Paşa Başkatiplik görevinde sadece bir sene 4 ay 20 gün kaldığını belirterek, "...Babıali'nin iktidarını nez'(çekip koparma) ve Saraya nakl etmek keyfiyetinin bana isnadı bir batıl isnad olup bu muameleler benim baş kitabetten infikakımdan(ayrılmamdan) pek çok zaman sonra ibtida(başlama) etmiş ve sonraları derece-i tekamüle getirilmiştir." diyor. Bu tür iddiaları "...kısmen sevk-i gayz (kırgınlık, dargınlık) ve infial (gücenme) ile ve kısmen def-i mesuliyet kasdıyla tertip ve şayia olunup bu defa yeniden efvah-ı nasa (halkın diline) düşürülmesi muvafık-ı hal görülen bir dava-yı fasidedir." şeklinde değerlendirmektedir. *SPH*, c.I, s.12-17.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

toplansında Said Paşa'ya yöneltilen suçlamanın doğruluğunu kabul etmekte, diğer konulardaki suçlamalara katılmamaktadır.¹⁵

Aslında Said Bey bir bendegândır. Padişah ne emrederse onu layıkıyla yerine getirmek zorundadır. Yoksa o makamda kalmaz. Hal böyleyken bu konuda II. Abdülhamid gibi kendi doğrularını kendi uygulayan bir padişahı doğrudan etkisi altına alabilmesi biraz zor görünmektedir. Ancak Padişahın esasen doğuştan varolan vehim ve vesvesesini artırmada etkilediği açıktır. Çünkü bütün kaynaklar aynı duyguların ve ruh halinin fazlasıyla Said Paşa'da da var olduğunda birleşmektedirler. Dolayısıyla Said Paşa Padişahın vehim ve korkularını körükleyerek, dolaylı bir şekilde devlet yönetiminin Sarayda toplanmasına katkısı olduğunu söyleyebiliriz. Diğer konulardaki suçlamaların doğruluğunu kabul etmek ise zor görünmektedir.¹⁶

II. Abdülhamit'in saltanatı döneminde Tanzimat'ın getirdiği modernite devam etmiş midir? Veya bu yenileşme hareketleri koyu bir istibdat idaresiyle kesintiye mi uğramıştır? Bu soruların cevapları günümüzde yapılan araştırmalarda varılan sonuçlarla giderek netlik kazanmaya başlamıştır. Bazı yazarlar bu dönemi gerici istibdadın ve reformların doruğu olarak ele alırlarken¹⁷, bazıları da "II. Abdülhamit devrinin" resmi söylemlerde belirtildiği gibi "despotluk" devri olmadığını söylemektedirler.¹⁸ Aslında Tanzimat'ın getirdiği yasama

¹⁵ Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, (Kültür ve Turizm Bak. Yay.), Ankara 1985, s.287-289.

¹⁶ Rus savaşında Sarayda tecrübeli kumandanlardan oluşan bir Harp Divanı oluşturulmuştu. Bunların aldığı kararların Padişah onayından sonra Mabeyn Başkatibi tarafından cepheye bildirilmesi usulü kabul edilmişti. A.Ş.Efendi, **a.g.e.**, s.287. Jurnaller konusunda kendi de çok madur olmuştur ve şikayetçidir. A. Şeref Efendi, Yıldız evrakı arasında kendi imzasıyla jurnale benzer bir kağıda rastlamadığını belirtiyor. A. Ş. Efendi, **a.g.e.**, s.289.

¹⁷ Bunlardan biri Erik Jan Zürcher'dir: ".19. yüzyıl Avrupalısı onu... özellikle hükümdarlığının sonuna doğru kan dökücü ve gerici bir tiran olarak görüyorlardı.....Jön Türklerin mirasçısı Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihçileri de onu bir gerici olarak görmektedirler... 1960'lardan bu yana ise Türkiye'nin modern tarihçileri, onun saltanat döneminin Tanzimat'ın bir devamını hatta doruğunu simgelediğini ve İmparatorluğa ve halka getirmiş olduğu yararlarını vurgulayan farklı bir tablo çizmektedirler. Her iki görüş de doğrudur, ancak ikisi de işin sadece bir yönünü anlatmaktadır." E. J. Zürcher, **a.g.e.**, s.117.

¹⁸ Şerif Mardin bu görüştedir ve bu devir hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: ". Modernite ile geleneksellik öğelerini kendi içinde birleştiren, kendi içinden çelişkili ve bu çelişkiye sonunda yenik düşen bir devirdir. Bu karmaşık yumağı tam olarak çözebilmenin daha eşğinde bile değiliz. Ancak buraya bir başlangıç noktası koyabilirsek, o da II. Abdülhamit devrinde Tanzimat reformcularının düzenleyici-rasyonelleştirici vurgunun devam etmiş olmasıdır." Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi)**, c.1 (İletişim Yay.), İstanbul 2003, 5. baskı, s. 51.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

ve idare ile ilgili düzenlemeler, II. Abdülhamid döneminde çok sayıda kanun ve yönetmelik çıkarılarak, Osmanlı sisteminin modernleşme çalışmaları yavaş yavaş tamamlanmıştır. Sait Paşa'nın da ilk sadaretine denk gelen 1879 yılında Padişahın geliştirdiği ve nazırlara bildirdiği bir program dahilinde Osmanlı devlet sisteminin -askeriye, merkezi idare, vilayetler, mahkemeler, maliye, ekonomi, kamu hizmetleri, eğitim, güzel sanatlar ve idare- modernleştirilmesi, şaşırtıcı bir şekilde saltanatının sonuna kadar sürdürülmüştür.¹⁹ Bugün birçok yerli ve yabancı akademisyen II. Abdülhamid otokrasisine hafiye teşkilatı, jurnaller, sıkı takip, sürgünler ve sansür gibi konularda eleştiriler getirmekle birlikte, iç yapısal düzenlemeler, mali disiplin, ekonomik canlanma, demiryollarının artırılması, dış politikada dengeleri maharetle uygulama, halkın Halifelik çevresinde bilinçlendirilmesi, laik okullaşma hamleleri açısından modernleşme sürecinin en azından sürdürüldüğü konusunda başarılı bulmaktadırlar.²⁰

Bu çalışmada Sait Paşa'nın II. Abdülhamid dönemindeki modernleşme sürecine katkıları olmuş mudur? Eğer olmuşsa ne kadardır? Bu konular ele alınıp incelenmiştir. Sait Paşa'da çeşitli konularda raporlar hazırlama ve yeni fikirler üretme alışkanlığı Osmanlı bürokrasisinde daha küçük bir memur iken başlamıştır. Bu alışkanlık sonraları, gerek sadaret makamında iken, gerekse azledildikten sonraki dönemlerinde hastalık derecesinde bir aşka dönüşmüştür. Bıkıp usanmadan özel veya devlet işleriyle ilgili sürekli layihalar, arızalar ve muhtıralar kaleme almış gerekli yerlere sunmuştur. Düşüncelerini yazıya döküp ifade etmeyi çok sevdiği açıkça görülmektedir.²¹

Devlet memurluğu görevine 1853 (Hicri/H. 1270) yılında Erzurum Vilayeti tahrirat katibi olarak başlayan Said Paşa 1858/1859 (H. 1275) yılında İstanbul'a geldi. Bundan sonraki memuriyetleri (kısa bir süre Hüdavendigâr valiliği hariç) sürekli yükselerek başkentte

¹⁹ Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c. 2, (e Yay.), İstanbul 2000, 3. baskı, s. 273.

²⁰ Bu konuda birçok akademisyenin görüşleri bir kitapta toplanıp yayınlanmıştır. Bir çoğu tarih ve diğer sosyal bilimlerde uzman olan akademisyenler şunlardır: Abdülkadir Özcan, Ahmet Akgündüz, A. Yüksel Özemre, Ahmet Davutoğlu, Durmuş Hocaoğlu, Ekmeleddin İhsanoğlu, Freed A.Reed, İbrahim Abu-Rabi, İlber Ortaylı, Kemal H. Karpat, Mehmet Altan, Mehmet İpşirli, Mete Tunçay, Mim Kemal Öke, Murat Özyüksel, Mustafa Erdoğan, Nevzat Yalçıntaş, Niyazi Öktem, Orhan Koloğlu, Sabahattin Zaim, Sina Akşin, Stanford J. Shaw, Toktamış Ateş., **21. Yüzyılda Sultan Abdülhamid'e Bakış**, (Hazırlayan: Mehmet Tosun), İstanbul 2003.

²¹ Said Paşa Hatıralarının I. cildinin sonuna "vesaik" başlığıyla koyduğu 74 belgenin çoğu onun kaleme aldığı resmi yazılardır. **SPH**, c.I, s. 368-608.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

gececektir.²² Hatıralarında belirttiğine göre; Mabeyn Başkatibi iken, "Hukuk-ı esasiye ve hukuk-ı idare kanunlarının tanzim ve teşyidini (sağlamlaştırma) ve terbiye-i umumiyenin teshil-i intişarını (yaygınlaştırıp kolaylaştırılmasını) ihtar ve tervic (itibarını artırıp yaptırma)" ettiğini ve yabancı devletlerin kanunlarından tercüme yapıldığını öğreniyoruz.²³ Yine bu görevde iken, Mülkiye Mektebi'nin kurulması lüzumu üzerine bu mektebin nizamnamesi ile ülkedeki eski medreselerin düzene sokulması için yeni bir nizamname layihasını yazdığını söylüyor. Hüdavendigâr (Bursa) valiliği sırasında bu vilayetin "umur-ı adliye, maliye, zaptiye ve nafiada görülen" eksikliklerinde reformlar yaptığını, o zaman "adliyece ve türlü tanzimat ve ıslahata lüzum göstermiş" konuları, Adliye Nazırı olduğunda tam olarak uygulamaya soktuğunu belirtiyor.²⁴

23 Aralık 1876'da Kanun-ı esasi'nin ilanından sonra 8 Mart 1877'de vezir rütbesine yükseltelen ve paşa unvanını alan Said Paşa 28 Ağustos'ta Ayan azası olarak atandı. İlk sadaretine kadar kısa aralıklarla ve sırasıyla Hazine-i hassa, Dahiliye, tekrar Hazine-i hassa Nazırlıklarında bulundu. 18 Nisan 1878'de Ayan reisliğine getirildi. Ali Suavi olayı dolayısıyla atandığı Ankara valiliği görevi, ricası kabul edilerek Hüdavendigâr (Bursa) valiliğine değiştirildi. 6 ay kadar bu görevde bulunduktan sonra İstanbul'a dönüşüne izin verildi ve 28 Kasım 1878'de üçüncü kez Hazine-i hassa ve ardından Adliye Nazırı oldu (4 Aralık 1878). Bu son nezaretinde birçok hukuki yenilikler

²² Sait Paşa'nın, 1 Eylül 1876'da II. Abdülhamit'in cülusuyla getirildiği Mabeyn Başkatipliği'ne kadarki memuriyetleri şöyledir: Anadolu Ordusu tahrirat kalemi 1856/1857 (H.1273) ; Ordu fevkalade hey'eti ile İstanbul'a nakledildi 1858/1859 (H.1275); İstanbul'da meclis-i vala hulefahına nakledildi ve 1861/1862 (H.1278)'de Adalar bölgesini içeren 7. belediye dairesi reisliğine ek görevle atandı. 1862/1863 (H.1279)'de Rumeli teftiş hey'eti başkatibi sıfatıyla, Rumeli vilayetlerini dolaştı. Bu görevi sırasında muhakeme hey'eti reisliği de yaparak, bir çok yüksek bürokratu muhakeme etti.Dönüşünde meclis-i vala başkatipliğine yükseldi. Eylül 1867 (Cemaziyelevvel 1284)'de Matbaa-i amire müdürü oldu. Buna devletin resmi gazetesi Takvim-i vekayi'in müdürlüğü de eklendi. Temmuz/Ağustos 1868 (H.Rebiülahir 1285)'te yeni kurulan Şura-yı devlet daire muavinliğine getirildi. 1871 (H.1288)'de Divan-ı ahkam-ı adliye muhakemat dairesi başkatibi oldu. Said Bey 6 Ocak 1874(H. 17 Zilkade 1290) 'de Ticaret Nezareti mektupçuluğuna atandı. 25 Mart 1874 (H.6 Safer 1291)'de Sadaret mektupçuluğuna terfi ettiği halde, 21 Ekim 1875(H.21 Ramazan 1292)'de Maarif Nezareti mektupçuluğuna nakledildi, kısa süre sonra da 18 Aralık 1875(H. 20 Zilkade 1292)'de Meclis-i ticaret ve ziraat azalığına atandı.ERCÜMEND KURAN, "Küçük Said Paşa", **İslam Ansiklopedisi (İA)** , c.X, İstanbul 1967, s.82-83.

²³ Said Bey , o sırada Mithat Paşa başkanlığında oluşturulan Kanun-ı esasi tahrir hey'etine Fransız Anayasasından mülhem bir layiha sunmuştur. Layihanın tam metni için bk. Ahmed Mithat, **Üss-i İnkılap** , İstanbul 1294/1295, c.II, s. 333v.d. Ayrıca bu hey'etin hazırlayıp tasdik için arzolunan Kanun-ı esasi metninin incelenmesinde Padişaha özel müşavirlik yapmıştır. E. Kuran, **İA** , s. 83.

²⁴ **SPH** , c.I, s.20-21.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

gerçekleştirdi. Hatıralarında bu konuda neler yaptığını şöyle belirtiyor: Hukuk ve ceza muhakemeleri usulü ile mahkemelerin teşkilatına ait düzenlemeler, icra memurlarına, mübaşirlere, mukavelat (sözleşmeler) muharrirlerine, adli vergiler, hapisaneler ile ilgili Adliye Nezareti'nin görevleri ve teşkilatına dair nizamnameler tanzimi, nezarete müdürlükler, Osmanlı Nizamiye mahkemelerinde Müdde-i umumilik (savcılık), "merkezde ve vilayetlerde adliye müfettişlikleri, mahkemelerde icra memuriyetleri teşkili, mukavelat muharrirliklerinin fiilen teşkilatı, mahkemelerde hey'et-i ithamiyye tesisi" hep bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca yabancılarla Osmanlı vatandaşları arasındaki "davalara mahsus ve ecnebileri bir mevki-i mümtazla bulundurmaya alet olan hariciyye kitabeti" kaldırılarak bu görevler mahkemelere verilmiş, Mezahib (mezhepler) idaresi Hariciye Nezareti'nden alınarak Adliye Nezaretine bağlanmış ve mahkemelere arz-ı hal (dilekçe) verilmesi izni verilmiştir. Yabancıların müdahalelerini ve imtiyazlarını ortadan kaldırıp, yargının bağımsızlığını sağlamak için idare ile mahkemelerin kuvvetlerinin birbirinden ayrılmasına ilişkin düzenleme ve emirleri bizzat kendisinin yazdığını belirten Said Paşa, bu konuda yabancı devletlerden gelen itirazları birinci baş vekaletinde bertaraf ettiğini söylüyor. Yine bu dönemde nizami mahkemeler gibi şer'i mahkemelerde de istinaf ve temyiz usulü getirilmiştir.²⁵

Adliye teşkilatında yapılan bu idari ve hukuki düzenlemelerin en önemli amaçlarından biri, Osmanlı adliyesi hakkında yabancı eleştirilere cevap vermek ve böylece, kapitülasyonlarla tanınmış olan yabancı adli imtiyazların kaldırılmasını veya sınırlandırmasını sağlamak idi. Bu konuda başarı sağlanamadı. Çünkü ilamların icrası ve hukuk mahkemeleri usulü hakkındaki kanunlar yabancı elçiliklerce tanınmadı ve bunun sonucu olarak, karma hukuk davalarında hiçbir zaman fiilen uygulanamadı. Yabancı cemaatlerin "haricez memleket" imtiyazları sıkıca yerleşmiş olarak kaldı ve yargı hakkı sadece Osmanlı uyruklarını ilgilendiren davalarla sınırlandırılmış olan Osmanlı adliyesi de yabancı gözlem ve eleştirilerle rahatsız edilmedi.²⁶

²⁵ SPH , c.I, s.22-23; E. Kuran, İA , s. 83.

²⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* ,(TTK Yay.) Ankara 1984, 2. baskı, s.181.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

II- KÜÇÜK SAİD PAŞA'NIN SADRAZAMLIKLARI DÖNEMİNDE GERÇEKLEŞEN REFORMLER:

A-I. Başvekaleti Dönemi:(18 Ekim 1879- 9 Haziran 1880)

1-Mali Konularda Alınan Tedbirler ve Yapılan Düzenlemeler

Osmanlı Devleti, yukarıda belirttiğimiz üzere 1875 yılına gelindiğinde dış borçlarının faizini bile ödeyemeyecek duruma gelip, mali iflasını ilan etmişti. II. Abdülhamid Meclisi feshettikten sonra planladığı mali politikasını geliştirmek için serbest kaldı. Padişah kendi geliştirdiği içinde çok önem verdiği mali konularında bulunduğu Osmanlı sisteminin hemen tamamını kapsayan programını 1879 yılı başlarından itibaren uygulamaya sokmuştur. Said Paşa'nın 7 ay 20 gün süren bu ilk sadrazamlığı döneminde devlet bütçesini denkleştirmeye ve hazine açığını kapatmaya çalışmış, merkezi bir mali denetim için bir dizi yeni düzenlemeler yapılmıştır. İlk olarak tasarruf tedbirleri alınmış ve memur maaşlarının azaltılması uygulamasına gidilmiştir. Başta Said Paşa kendi maaşını 90.000 kuruştan 25.000 kuruşa indirmiştir.²⁷

1879 tarihli mali reform programının ilk hedefi Maliye Nezareti'nin iç teşkilat tüzüğü'nün hazırlanmasıydı. Daha önce başka daire memurları, özellikle valiler ve belediye başkanları ile Dahiliye Nezareti gibi dairelerdeki memurlar tarafından yürütülen mali işler Maliye Nezareti'ne devredildi. Abdülhamid bunların çalışma alanlarını birleştirmek için Maliye Nezareti'nde bir Tahsilat-ı Umumiye İdaresi kurulmasını, her vilayette de bir Tahsilat Müdürü ve her sancakta da bir Tahsilat Müdür Muavini tayin edilmesini teklif etti. Padişahın bu isteği 11 Kasım 1879'da çıkartılan Tahsil-i Emval Nizamnamesi ile yerine getirildi. Devletin mali operasyonlarını ve muhasebe düzenini merkezileştirmek ve çeşitli Nezaretlerin kendi mali ve muhasebe düzenlerini geliştirmelerini önlemek için Maliye Nezareti'nde bütün nezaretlerin mali operasyonlarını ve bütçe çalışmalarını koordine edecek ve bunu Vükela Hey'eti önüne çıkarılmadan önce yıllık bir bütçe halinde düzenleyecek olan bir Mali Reform Komisyonu kuruldu. Yine Padişah tarafından Devlet Muhasebe İdaresi'nin kurulmasına hazırlık olmak üzere ve bunu idare edecek bir muhasebe teşkilatının kurulması için Maliye Nezareti dışında bir Divan-ı Muhasebat kuruldu (18 Kasım 1879). Bu yeni müessesenin görevi Maliye de içlerinde olmak üzere bütün nezaretlerin mali

²⁷ E. Kuran, **İA** , s.83. Said Paşa'nın mali alandaki reformları ve eleştiriler için bk.Tahsin Paşa, **a.g.e.** , s. 183-184.

operasyonlarını denetlemektir. Böylece ilk defa nezaretler ve daireler gerçek bir merkezi maliye denetimine giriyordu.²⁸

Ayrıca bu yılın başında Maliye Nezareti ve Divan-ı Muhasebat'ın çeşitli dairelerinin çalışmalarını koordine etmek ve özel sektörden mali uzmanların fikirlerini alabilmek için bir Hey'et-i Müşavere-i Maliye kurulmuştur (3 Şubat 1879).²⁹

Said Paşa bu birinci sadaretinden, İngiliz Sefiri Lord Goşn'un kendisine tavsiye ettiği reformla ilgili olarak Padişah'a sunduğu layiha yüzünden azledildiğini söylüyorsa da³⁰, Meclis-i Vükela'da Padişah'ın hal'inin görüşüldüğüne dair Saray'a verilen bir jurnalın bu azle sebep olduğu ileri sürülmektedir.³¹

B- II. Başvekaleti (12 Eylül 1880- 2 Mayıs 1882) ve III. Başvekaleti

(11 Temmuz 1882- 30 Kasım 1882) Dönemleri

1-Düyun-ı Umumiye Antlaşması ve Reji İdaresi'nin Kurulması:

Osmanlı Devleti'nin 1875'li yıllardan sonra dış borç faizlerini bile ödemede güçlük çektiğini biliyoruz. 1879 yılına gelindiğinde alacaklı devletlerle bir anlaşma sağlanır. 22 Kasım 1879 tarihinde ilan edilen ferman bu konudaki ilk fermanıdır. 1882 yılına kadar dış borçlarla ilgili bir dizi daha ferman ilan edildi.³²

Said Paşa da Padişaha sunduğu 1880 tarihli uzun layihasında kendi deyimiyle "Devlet-i Aliyelerinin mesele-i esasiye-i hayatiyesi...mesele-i maliye"³³ diyerek dile getirdiği bu konudaki görüşlerini açıklar. Daha çok istikraz yapılmasına karşı değildir, ancak bunu bazı şartlara bağlar; vadelerin insafli olması, Osmanlı haklarının ihlal edilmemesi ve alınan paranın bütçe açığını kapatmaya değil de sermayenin geliştirilmesine harcanması gibi. Said Paşa asıl yapılması gerekenleri sıralar, buna göre; para değerini rasyonelleştirerek uygun yıllık bütçe ve muvazenelerin yayınlanması, adil ve verimli bir vergi sisteminin kabulü ve devletin mali işlemleri için uygun bir muhasebe sisteminin getirilmesi gerekmektedir. Asıl çözüm mali reorganizasyon ve reformdur. Böylece tarım, sanayi ve ticaretin gelişmesi ve

²⁸ S. Shaw-E.K.Shaw, **a.g.e.** , c.II, s. 276-277.

²⁹ S. Shaw-E.K.Shaw, **a.g.e.** , c.II, s.277.

³⁰ **SPH** , c.I, s.41-42.

³¹ E. Kuran, **İA** , s. 83.

³² **SPH** , c.I,s. 43-46.

³³ **SPH** , c.I, s. 433.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

ulaştırmanın yayılması için süratle gerekli olan bayındırlık işleri de mümkün olacaktır.³⁴

20 Aralık 1881 (28 Muharrem 1299)'de dış borçların miktarını, ödeme imkanlarını, alacaklıların temsilcileri ile yapılan görüşmeler sonunda tespit eden Said Paşa, Düyun-ı Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi'ni kurdu. Böylece 1876 Eylülünde 254.292.000 Sterlin tutarındaki dış borçlar 106.437.237 Sterline indirildi.³⁵

Bu idare Maliye Nezareti dışında bir komisyonca idare ediliyordu. Komisyonca İngiltere, Hollanda, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devletlerinden birer üye ile, Galata bankerlerinin bir temsilcisi bulunuyordu. Bu üyeler 5 yıl süreyle seçiliyorlardı. Komisyon üyelerinin yardımcı uzman personeli 5.000 kişilik olup, bunun % 2'si yabancı, geri kalanı da Osmanlı vatandaşı idi. Osmanlı teb'asından olanların da içinde hristiyan olanların oranı % 7'yi geçmeyecekti. Bu idare sadece dış borçların ödenmesi değil, bunun yanında Rus tazminatının ve devletin eski tımar ve mukataa borçlarının da ödenmesi amacıyla kurulmuştu. Daha önce Rüşum Dairesi'nin topladığı vergiler içinde olan tuz, tütün, ispirto resimleri, ipek aşarı, gelir vergisiyle sağlanacak yeni gelirler ve yeni konulan İmtiyaz Hakkı Vergisi bu komisyonca idare edilip toplanacaktı. Doğu Rumeli, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ borç ödemesi olarak paylarına düşen miktarı doğrudan doğruya Düyun-ı Umumiye Komisyonu'na ödeyeceklerdi.³⁶

Düyun-ı Umumiye adeta devlet içinde devlet idi. Bu durum devletin mali bağımsızlığı ile bağdaşmazdı ama başka da çare kalmamıştı. Bu yolla sık sık görülen dış baskı ve müdahaleler önlenmiş, bir ölçüde siyasi bağımsızlık da korunmuştur. Bir başka kazancı da dış borçların toplamının yarıdan aza inmesidir. Ayrıca yeni borçlanmaların bu idarenin garantisi altında yapılması ve Abdülhamid'in tasarruf yanında faizlerin zamanında ödenmesine özen göstermesi devletin mali itibarını yükseltmiştir.³⁷

Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin başkanlığını Osmanlı Devleti'nden en çok alacağı olan İngiltere ve Fransa nöbetleşe yürütmüşlerdir. Düyun-ı Umumiye Komisyonu 1883'te tütün tekeli

³⁴ SPH , c.I, s.434.

³⁵ E.Kuran, İA , s.83.

³⁶ S.J.Shaw- E.K.Shaw, a.g.e. , c.II, s.276.

³⁷ Mufassal Osmanlı Tarihi , c. VI, (Güven Yay.), İstanbul 1972, s.3347; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi , (TTK Yay.),c.VIII, Ankara 1983, 2. baskı, s. 432.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

özel bir Alman-Fransız reji şirketine verdi. Şirket komisyona her yıl 75 milyon kuruş ödeyecekti.³⁸

II. Abdülhamid döneminde Said Paşa'nın girişimleriyle yürürlüğe sokulan mali program sonrası devletin en önemli mali sorunu olan dış borçlara bir çözüm getiren Düyun-ı Umumiye uygulamaları ile beklenen sonuç elde edilebilmiş midir? Aslında devlet gelirlerinin borçlara ayrılan yüzdesine baktığımızda uzun vadede istenen hedeflere ulaşamadığımızı görüyoruz. Mesela 1881-1882 bütçesinde bu oran % 28.83'ten, 1906-1907 bütçesinde % 31.16'ya yükselmiştir. Şüphesiz bu durum 1875'teki durumdan daha iyiydi. Her şeye rağmen bu dönemde bütçeyi dengeleyebilmek için borç almaktan başka işler de başarılmıştır. Bunlar arasında İmparatorluğun vergi temelini genişletebilmek için ekonomik gelişmenin özendirilmesini ve Düyun-ı Umumiye Komisyonu'nun yardımıyla pek çok Avrupalı sanayici, banker ve tüccarın, hızla ekonomik canlanmaya katkı getirecek alanlara ilgi duymasının sağlanmasını sayabiliriz.³⁹

2-Said Paşa'nın Rusya'ya Ödenecek Savaş Tazminatını Makul Ödeme Planına Kavuşturma Gayretleri

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya ödemek zorunda kaldığı tazminat 340 milyon Osmanlı lirasına yakındı. Üçte biri indirilerek ödemede faiz şartıyla bu para taksitlere bağlanmıştı. İstanbul'daki Rus sefirinin, Abdülhamid'in yakınlarından Ragıp Bey ile imzaladığı sözleşmeyi Said Paşa tanımamıştı. "Bu sözleşme uygulansaydı Anadolu'daki beş vilayetin gelirinin tamamını tazminat olarak Rusya'ya vermemiz gerekirdi" diyen Said Paşa , bu durumda bu beş vilayette asker ve memurun maaşının dahi ödenemeyeceğini söylemektedir. Rus sefiri ayrıca Bulgaristan gelirlerinin bir kısmı ile, Düyun-ı Umumiye'ye kendilerinin de alınması konularında ısrar etmiştir. Hatta Bab-ı ali'nin Rus isteklerini kabul etmemesi üzerine, Rus Çarı Petersburg sefiri Şakir Paşa'ya bu konuda dert yanmıştır.

Said Paşa, Rusya Bab-ı ali tarafından teklif edilen değişiklikleri kabul etmezse, meseleyi Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlere götüreceğini söyleyerek direndi. Uzun tartışma ve görüşmelerden sonra mesele vilayetler üzerindeki havaleleri

³⁸ S.J. Shaw- E.K. Shaw, **a.g.e.** , c.II, s.286.

³⁹ 1886-1908 arasında 19 tane yeni borç antlaşması yapılmış, sağlanan 12 milyar kuruşluk yabancı paranın iskonto edildiği için devletin kasasına ancak 10.8 milyar kuruş girmiştir. S.J. Shaw- E.K. Shaw, **a.g.e.** , c.II, s.279.

kaldırmak, borçları faizsiz takside bağlamak şeklinde nispeten Osmanlı Devleti lehine sonuçlandı (Mart- Nisan 1882).⁴⁰

3-İstanbul Ticaret Odası'nın Kurulması ve Polis Teşkilatı'nda Reform

Said Paşa'nın olumlu icraatı arasında, Osmanlı tüccarlarının meslek haklarını korumak amacıyla, 14 Ocak 1882 tarihinde "Dersaadet Ticaret Odası"nı kurması da sayılabilir. Ayrıca Polis Teşkilatı'nın ıslahı konusunda da, şehirlerde ilk defa Serkomiserlik ve Komiserlikler kurulmuştur.⁴¹

C- IV. Sadareti Dönemi: (2 Aralık 1882- 25 Eylül 1885)

1-Mülki Alanda Yapılan Reformlar

Osmanlı Devleti'nin mülki idare sisteminin son yüzyılda oldukça karışık olduğu ve sistemin tartışıldığı bilinmektedir. Said Paşa bunun için bir vilayetler nizamnamesi hazırlanmıştır. Buna göre bir ülkenin yönetimi için iki yol vardır. Biri ülkeyi merkezden öğrenmek, diğeri de merkeze fazla bağlı kalmamaktır. Said Paşa bu konuda merkezi bir yönetime karşı olduğunu, bundan dolayı valilere tam yetki verilmesini istemiştir. Ayrıca nizamnamede nahiyeler teşkilatından da söz edilmişti. Padişah: "Nahiye ne demektir?" diye sorar. Fransızca karşılığının "commune" olması, Padişah'a Fransız İhtilali'ndeki Paris Komünü'nü hatırlattığı için yasaklamıştır. "Nahiye" yerine "Karye" kelimesi konulmasına rağmen "Vilayetler Nizamnamesi" her seferinde Padişah tarafından "komisyonda incelensin" denilerek geri çevrilmiştir.⁴²

Sultan II. Abdülhamid merkeziyetçi bir mülki idareyi uygulamış, Mülkiye Mektebi mezunlarını vali olarak seçmeye özen göstermiştir. Said Paşa'nın ifadesine göre; Padişah yabancı elçilerin tavsiye ettiği vali ve mutasarrıfları da zaman zaman kabul etmek zorunda kalmıştır. Böylece mülki idare üzerinde bazı hallerde yabancıların denetimi görülmüştür.⁴³

Said Paşa, aşağıda ayrıntılı bilgi vereceğimiz 1880 tarihli Padişaha sunduğu bir layihada, toplumda büyük bir ahlak çöküntüsü olduğunu, bunun devlet memurlarına da sirayet ettiğini, bunun da giderek devletin felaket ve dağılmasına sebep olabileceğini söylemektedir. Ona göre ahlakı bozan başlıca şeyler; bozgunculuk, rüşvet, yalan ve vatan sevgisi (hubb-u vatan) yokluğudur. Teselli

⁴⁰ SPH , c.I, s.47.

⁴¹ E. Kuran, İA , s.83.

⁴² SPH , c.I, s.208.

⁴³ SPH , c.I, s. 399.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

olunacak tek konu ise, bu bozulmanın henüz üst tabakalardan, alt tabakalardaki halka bulaşmamış olmasıdır. Said Paşa bu hastalığın kaynağının kurutulması ve devlet memurlarının rüşvet almalarının da şiddetle önlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca iyi hareketlere özendirici tedbirleri öngörmektedir.⁴⁴

2-Tekaüt (Emekli) Sandığı'nın Kurulması

Said Paşa bu sadaretinde, mülki alanda memurların "Terfi ve Tekaüt Kararnamesi"ni çıkarmıştır.⁴⁵

Bu konuda ilk önce 1879'da düzenlenen kararname birkaç kez düzeltilerek son şeklini 1883'de almıştır. Kararname, memuriyete giriş prensiplerini, memurların disiplin hükümlerini, terfilerini ve emeklilik işlerini düzenlemektedir. Memuriyete girmek için diploma veya buna denk bir bilginin imtihanla ispat edilmesi şart koşulmuştur. Mülkiye Mektebi'nden mezun olanlardan başka, devlet hizmetine girmek isteyenler mesleğin en alt kademesinden başlamakla yükümlüdürler. Memuriyette bir üst kademeye çıkabilme şartı ise, bulunulan memuriyette en az iki yıl çalışmış olmak idi. Memurlar buldukları dairenin iç yönetmeliğine kesinlikle uyacaklardı. Memuriyetten azl edilmeleri Kanun-ı Esasi'de belirtilmiş olan ana prensiplere göredir. Memurlar hangi meslekten olurlarsa olsunlar, emeklilik hakkına sahiptirler. Emekliye ayrıldıklarında, bu amaçla kurulmuş olan sandıktan emeklilik maaşı verilmesi esası da bahsi geçen kararname ile kabul edilmiştir.⁴⁶

3-Eğitim Öğretim Alanında Yapılan Reformlar

Son iki yüz yılda Türkiye'de görülen Batılılaşma hareketlerinin, Atatürk inkılaplarıyla başarıya ulaştığı bir gerçektir. Türk aydınları, Atatürk'ün ortaya koyduğu Türk İnkılabı'na zemin hazırlayan düşünce ve icraatları, Nizam-ı Cedit, II. Mahmut, Tanzimat ve Meşrutiyet hareketleri sonucu sayarlar. Bu görüş yanlış olmamakla beraber, her bakımdan gerilik olarak iddia edilegelmiş olan II. Abdülhamid'in 30 yıllık saltanatı sırasında yapılanların da bu gelişmede payı olduğu bugün akademik çevrelerde giderek kabul görmeye başlamıştır. Özellikle II. Abdülhamid devri devlet adamlarından Said Paşa'nın bu hamlede payı büyüktür.⁴⁷

⁴⁴ SPH , c.I, s.424.

⁴⁵ E. Kuran, İA , c.X, s.84.

⁴⁶ E.Z. Karal, a.g.e. , c. VIII, s.336.

⁴⁷ Ercümen Kuran, " Bugünkü Türkiye'nin Kurucularından Küçük Said Paşa", *Türk Kültürü Dergisi* , c.V, sayı:56, Ankara Haziran 1967, s.570 ; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* , (TTK Yay.) Ankara 1991,2. baskı, s.165.

Hatta bazı yazarlara göre, Abdülhamid zamanında açılan batı tipindeki bu okullardan yetişen aydınlar Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olmuşlardır.⁴⁸

II. Abdülhamid devrini bir cehalet devri sayanlar bile, onun Maarif konusunda tahrik ve teşvik edildiğini ve pek çok okul açtığını yani bu konuda bir hamle olduğunu kabul etmektedirler.⁴⁹

Bu konuda kısa bir değerlendirme yapacak olursak; bu devirde II. Abdülhamid hem cahilliği istemesi, hem de batı tipi okulların açılmasını destekleyip teşvik etmesi bir çelişkidir. Bizce eğitim dahil pek çok konuda devamlı layihalar isteyerek ve Said Paşa gibi bir reformcuyu defalarca sadaret makamına getirerek, fikirlerini büyük ölçüde gerçekleştirme imkanı ve zemini hazırlayan Abdülhamid devrini birçok hatalar ve istibdata rağmen bütünüyle karalamak hata olur. Özellikle eğitim konusunda büyük hamleler yapılmış ise, bunda yönetimin başı durumundaki Padişahın da katkısı inkar edilemez.⁵⁰

Bir diğer yaklaşım, Said Paşa'nın yapılmak istenilen reformları Abdülhamid'in engellediğini söylediği hatıratının tenkidinin yapılması meselesidir. Ayrı bir bildiri konusu hacmindeki bu meselede iki noktayı belirtmekle yetineceğiz. Bunlardan birincisi, Said Paşa'nın hatıralarını II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki, Abdülhamid'e düşmanlığın had safhaya çıktığı bir devrede neşretmesi ki; Said Paşa'nın güç kimdeyse onun güdümüne girme özelliği bütün kaynaklarca sabittir. İkinci nokta ise; yine karakterinden kaynaklanan, başarıları kendine, başarısızlıkları başkasının üzerine yıkma huyunun varlığıdır.⁵¹

II. Abdülhamid döneminde özellikle Said Paşa'nın katkı ve gayretleriyle eğitim öğretim kurumları açısından büyük hamleler yapıldığı bir gerçektir. Mülkiye⁵² ve Hukuk (1878) Mekteplerini açıp himayesine alan Padişah gene şahsi gayretleriyle Ticaret Mektebi'ni de

⁴⁸ S. J. Shaw- E. K. Shaw, **a.g.e.** , c.II, s.305.

⁴⁹ E.Z. Karal, **a.g.e.** , c.VIII, s.387.

⁵⁰ B. Kodaman, **a.g.e.** , s. 164.

⁵¹ Zeki Çevik, **Sadrızam (Küçük) Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı)** , Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1988, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 41.

⁵² 1859'da devlet memurlarının eğitim merkezi olarak kurulan Mülkiye Mektebi, özellikle üst sınıflarda 1877'de yeniden düzenlendi ve modern bir müfredat hazırlandı. Taşradan gelen öğrenciler için yatılılık kolaylıkları getirildi. Fakat yatılılık 1902'de kaldırıldı. mezunlarından sonra 1885'de öğrenci sayısı 395'e (295'i yatılı) yükseldi. Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi** , (Eser Matb.) c. I-II , İstanbul 1977, s.510 v.d.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

açtırdı.⁵³ Özellikle Mülkiye Mektebi Türkiye'de yüksek öğretimin yeni modern merkezleri arasında tamamen sivil ilk kurumdur ve Abdülhamid rejiminin son yıllarındaki baskılar altında bile önemli bir entelektüel merkez ve yeni fikirlerin yeşerdiği yer olarak kalmıştır.⁵⁴

Mülkiye gibi, Pangaltı'daki Harbiye ve keza önceki reformculardan miras alınan askeri ve sivil tıp okulları, topçuluk, deniz ve kara mühendis (istihkam, makine) okulları gibi bazı diğer kuruluşlar korunup geliştirilmiştir. Bu kadarla da yetinmeyen II. Abdülhamid mevcut bu okullara sayısı 18'den aşağı olmayan yeni yüksek ve mesleki okullar ekledi. Bunlardan bazıları kısa ömürlü olduysa da genel olarak etkileri önemliydi. Bunlar arasında Maliye(1878), Hukuk(1878), güzel sanatlar(Sanayi-i nefise) (1879), ticaret(1882), mülki mühendis(1884), Baytar(1889), polis(1891), gümrük (1892) okulları ile geliştirilmiş bir tıp okulu(1898) vardı.⁵⁵

Said Paşa'nın sadaretlerinde bu okullardan, mesela 26 Ocak 1884'te İstanbul'da Ticaret Mektebi ve aynı yılın 9 Aralık'ında Hendese-i Mülkiye Mektebi açıldı. Diğer taraftan Haziran 1884'te Bayezid Kütüphanesi de halkın hizmetine girmiştir. Kütüphane, içine 4764 cilt kitap konulmak suretiyle o zaman İstanbul'un en büyük kütüphanesi haline getirilmiştir.⁵⁶

Ayrıca orta öğretimde rüşdiyelerin açılmasına da gayret ve özen gösterilmiştir. Çoğu Said Paşa'nın sadaretinde, II. Abdülhamid zamanında ve çoğu İstanbul dışında ve Anadolu'da olmak üzere 1882-1908 arasında 44 rüşdiye (ikisi kız), 3 Öğretmen okulu, 14 idadi (ikisi kız) açılmıştır.⁵⁷ Yine bu devrede 1886'dan itibaren yabancı okulları Türk müfettişlerin teftişi ilkesi getirilerek, eğitimde şuurlanma ve millileşmenin ilk örneği verilmiştir. Ayrıca ilk okulların Anadolu'ya yayılması siyasetine özel bir önem verilmiştir.⁵⁸

Said Paşa ise hatıralarında, 1. sadaretinin başlangıcından(18 Ekim 1879), 4. sadaretinin sonuna kadar (25 Eylül 1885) ülke genelinde, vilayetlerde 119, İstanbul'da 17 rüşdiye mektebi açtırdığını

⁵³ O. N. Ergin, *a.g.e.* , c. III-IV, s. 839-840.

⁵⁴ Öğretmenleri arasında Jön Türklerin öncülerinden Mizancı Murat (ölm.1902), Namık Kemal'in şakirdi Rezaizade Mahmut Ekrem (1846-1913) ve tarihçi Abdurrahman Şeref (1835-1925) gibi adamlar vardı. Bunların hepsi çapı yüksek ve nüfuzları derin kişilerdi. S. J. Shaw- E. K. Shaw, *a.g.e.* , c.II, s.179.

⁵⁵ S. J. Shaw- E. K. Shaw, *a.g.e.* , c.II, s.179-180.

⁵⁶ Said Paşa Bayezid Kütüphanesi'ndeki bu kitap sayısının, İstanbul'un en büyük iki kütüphanesi olan Fatih ve Ayasofya kütüphanelerindeki kitap toplamına denk olduğunu belirtiyor. *SPH* , c. I, s.157-158.

⁵⁷ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)* , Ankara 1987, s. 133-134.

⁵⁸ B. Kodaman, *a.g.e.* , s.34.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

ve bu okullara mecburi Fransızca dersi koydurduğunu belirtiyor. Ayrıca özel okul(mekatib-i hususiye) açma isteği üzerine İstanbul'da böyle 13 okul açıldığını söylüyor. Yine 1885 yılı sonunda taşrada 4 idadinin eğitime açıldığını, 24 adet idadi binası inşaatını bizzat başlattığını ve 15 merkezde de idadi açılmasının girişiminin başlatıldığını ifade ediyor.⁵⁹

Bu dönemde maarif konusunda en çok tenkit edilen konu dine ağırlık verilmesi ve müfredat programlarına müdahaledir.⁶⁰ Bu tenkitler doğrudur ancak din ve ahlak ders saatlerinin arttırılması yanında fen derslerine de gereken önem verilmiştir.⁶¹

Said Paşa'nın eğitim konusuyla ilgili ilk layihası 1878 tarihlidir. Adliye Nazırı iken, Padişahın iradesiyle hazırladığı bu arizada sultanilerin kurulmasını, maarif müdürlükleri ve müfettişlikleri ihdası, ilk öğretim için yapılan masrafların ahaliye yükletilip, bu suretle tasarruf edilecek para ile bir Dar'ül-fünun açılmasını, rüşdiyelerde Fransızca dersi konulmasını, kütüphaneler ve müzeler tesis edilmesini, ayrıca da bir Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Okulu) kurulmasını tavsiye etmektedir.⁶²

Said Paşa'nın I. ve II. Başvekillikleri arasındaki kısa dönem sırasında (9 Haziran-12 Eylül 1880) İmparatorluğun muhtaç olduğu ıslahatlar konusunda yapılması gerekenleri ayrıntılı bir şekilde işleyen ve 1880 Ağustos'unda Padişah'ın iradesi üzerine hazırlayıp sunduğu layiha çok önemlidir.⁶³ Bu uzun layihanın, daha önceki layihacıların eserlerinden de istifade ile yazıldığı anlaşılan ayrıntılı başlangıç kısmında Said Paşa, "bir devletin irtifai münhasıran marifet ve istikametle hasıl olur"⁶⁴ dedikten sonra, bu özelliklerin zayıflaması veya ortadan kalkmasıyla Osmanlı Devleti'nin bir çöküş sürecine girdiğini belirtir. Çare ise, bunların ihya edilmesidir ve bunun vasıtası da maarif ve adalettir. Ona göre maarif reformu diğer bütün

⁵⁹ Açılan idadiler: Bursa, Yanya, Edirne ve Kal'a-i sultaniye (Çanakkale); İnşaatı başlatılan idadiler: İzmir, Selanik, Trabzon, Rodos, Konya, Ma'muret'ül-aziz (Elazığ), Ankara, Üsküp, Priştine, Serfice, Gümölcine, Manisa, Adana, Halep, Kudüs, Maraş, Kırşehir, Kangırı (Çankırı), Teke (Antalya'nın Elmalı kazası), Bitlis, Muş, Kastamonu, İzmit ve Sivas; Planlanan idadiler: Erzurum, Hakkari, Diyarbakir, Zor, Burdur, Karesi (Balıkesir), Kaza-i Erbaa (Tokat'ın kazası), Karahisar-ı sahip (Afyon), Kırkkilise (Kırklareli), İstanköy, Midilli, Tekfurdağı (Tekirdağ), Yenipazar, Taşlıca ve Koriçe. **SPH**, c.I, s. 155-156.

⁶⁰ **SPH**, c.II, İstanbul 1328, s.399-400; O. N.Ergin, **a.g.e.**, c. III-IV,s. 840-843.

⁶¹ B. Kodaman, **a.g.e.**, s. 113,132-133.

⁶² **SPH**, c.I, s.393. (Said Paşa 4 Aralık 1878'de Adliye Nazırı oldu.)

⁶³ **SPH**, c. I, s. 418-436, (Layihanın tarihi : 25 Ramazan 1297/ 31 Ağustos 1880'dir.)

⁶⁴ **SPH**, c.I, s. 177.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

gelişmelerin ön şartıdır.⁶⁵ Said Paşa açıklamalarına devamla, kısaca kamu işlerinin ehliyetli yönetimi, medeni bir toplum hayatı, yabancı düşmanlara karşı savunma, "ve hatta, bundan böyle, şimdi zihinleri eğitimle açılmış olan Hristiyan halkları kontrol altında tutmak için...." eğitim reformunun şart olduğunu vurgular.

Bununla birlikte eğitim de tek başına yeterli değildir. Ona göre dürüstlüğe de ihtiyaç vardır. Onun yokluğu da riyakarlık, rüşvet, yalan ve vatan sevgisi(hubb-u vatan) duygusunun yok olmasını doğurur. Bu kötülüklerin yayılarak devleti yıkmasını önlemek için, devlet bu bozulmayı ortadan kaldırmalı ve şimdiye kadarkinden daha iyi bir namuslu ve dürüst davranış örneğini sergilemelidir. "Din-i mübin-i İslam, adaleti himaye ettiği halde hükümetin bir zamandan beri bu vazife-i mübremde (sağlam ve kaçınılmaz vazifede) vaki ihmali inkar olunamaz dereceye gelmiştir."⁶⁶ Buna çare bulmak için ise mahkemeler yeniden düzenlenmeli ve hukuk usulleri gözden geçirilmelidir. Ayrıca yeni bir hukukçu kadrosu yetiştirmek üzere hukuk okulları açılmalıdır.

Said Paşa'yı eğitimle uğraşmaya iten sebeplerin başında, bu konuda Meclis-i meb'usar'da sık sık görüşmeler ve tartışmalar yapılması gelmektedir. Ayrıca devletin ilerlemesi ve geleceğinin garanti altına alınması bunu gerektirmektedir. Hatta Berlin Kongresi'nde bile devletin eğitim müesseseleri tartışma konusu yapılmıştır.⁶⁷ Ona göre ilk öğretimin yaygınlaştırılması uzun zaman alacağından, önce yüksek tahsil mekteplerini açmak şarttır. Zira memleketin ilerlemesi ve yaşaması yüksek tahsilli ihtisas sahibi insanlarla mümkündür.⁶⁸

1881'deki layihasında, 1880 tarihli layihadaki genel fikirlerin, geniş bir eğitim programı haline girdiği görülmektedir. Said Paşa'nın eğitim konusunda güzel bir rüyası olarak nitelendirebileceğimiz bu mükemmel programa göre, eyalet, sancak, kaza ve nahiye merkezlerinde hangi okulların açılacağı, her nahiye merkezinde bir de genel kitaplık kurulacağı, ayrıca üniversite (Darü'l-ulum) ve teknik üniversitelerin(Darü'l-fünun) ne şekilde

⁶⁵ "Bu hali düzeltmek için evvel be evvel terbiye-i umumiye cidden ve kaviyen gayret etmek lazım gelir. Maarif-i umumiye intişar etmedikçe Devlet-i Aliyeleri umur-ı dahiliye ve hariciyesini hünü idareye muktedir rical, hukuk-ı ammeyi hakkıyla hal ve fasl edecek hükkam, askeri hüsnü idare eyliyecek kumandan ve varidatın menbaini fenni tedbir ve servete göre amal ve tevsi esbabını gösterecek mal memuru bulamaz. Ve servet ve saadet-i ammeye hizmet eden kaffe-i tesisat ve amelîyat maarif münteşir olmadıkça vücuda gelemez." **SPH** , c.I, s.423.

⁶⁶ **SPH** , c.I, s.424.

⁶⁷ E. Z. Karal, **a.g.e.** , c.VIII, s.385.

⁶⁸ H. A. Koçer, **a.g.e.** , s. 141-144.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

teşkilatlanacağı ve bunların bölümleri verilmektedir. Bu programda gayri müslimlerin eğitiminin de düşünülmesi dikkat çekicidir.⁶⁹ Yine bu programda bu okulların kurulması için gerekli para kaynağı, eleman karşılanması gibi konularda hiçbir pratik tavsiye ve tedbirden bahsedilmemesine rağmen, Said Paşa 1884'te konulan Maarif Vergisi sayesinde bu kaynağı bulmuştur. O idadilerin açılması için de kaynak temin etti.⁷⁰ Maarif Nezareti'nce bastırılan binlerce ders kitabı özellikle Anadolu'daki vilayetlere gönderilmiş, bu kitaplar zengin çocuklarına parayla satılmış, fakir çocuklarına ise bedava verilmiştir.⁷¹ Ayrıca bu devrede Türkçenin eğitimde ortak bir dil haline getirilmesine de çaba gösterilmiştir.⁷²

Said Paşa hayata dönük , hem ferdin hem de devletin çıkarlarına uygun bir ilk öğretim tasarlıyordu. Ancak o ilk ve orta okulların birleştirilip sekiz yıllık bölge okulları haline getirilmesini düşünmüştür. Bugün Türkiye'de yeni ve çağdaş bir reform tasarısı olarak uygulamaya sokulan bu sistemi Said Paşa yıllarca önce ortaya atmıştır.⁷³

Yeni okulların açılmasına özel bir önem veren Said Paşa, daha ilk sadaretinde rüştiyelerin çoğaltılmasına gayret göstermiş, diğer sadaretlerinde de bu gayretini sürdürmüştür. 1884 yılında İstanbul'da 17, vilayetlerde 119 rüşdiye mektebi açılmıştır. Osmanlı Devleti'nde batı tipi okulların açılması ve yayılması konusunda Said Paşa'nın hizmetleri büyüktür.⁷⁴ Böylece batı kültürünün idadiler yoluyla Anadolu'ya yayılmasını sağlayan odur.⁷⁵

Said Paşa 1888 tarihli layihasında, mevcut eğitim sistemindeki pedagojik noksan ve eksiklikleri üzerinde durmakta ve halk eğitimi ile ilgili olarak bazı tedbirlerin alınmasını da teklif etmektedir.⁷⁶

Ayrıca 1895 tarihli diğer bir layihasında da Avrupa ve Amerika'daki eğitim müesseselerinin dereceleri ile, vermekte

⁶⁹ Said Paşa'nın "1299 senesinde kaleme alıp Meclis-i Vükela'da okuduğum ilk nizamname-i esasi layihası" diye zikrettiği raporun "maarif-i umumiye" başlıklı bölümünde; Gayri müslimlerle ilgili şunlar belirtilmiştir: ".Mevcut olan müderris-i islamiye ile cemaat-i gayri müslimenin ulum-ı itikadiye tedris olunan mektepleri her sınıf ahali için el hayat darü'l acezesi add olunur." **SPH** , c. I, s. 204.

⁷⁰ B. Kodaman , **a.g.e.** , s. 119-120.

⁷¹ B. Kodaman , **a.g.e.** , s.113.

⁷² B. Kodaman , **a.g.e.** , s.78.

⁷³ B. Kodaman , **a.g.e.** , s. 137.

⁷⁴ E. Kuran, **İA** , s.84 ; okul sayıları için bk. **SPH** , c.I, s.155-156.

⁷⁵ O. N. Ergin, **a.g.e.** , c. III- IV, s. 874-881.

⁷⁶ **SPH** , c.I, s.535-539, (Layihanın tarihi 18 Muharrem 1306- 24 Eylül 1304/24 Eylül 1888, imza: sadr-ı sabık Said)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

oldukları mezuniyet ve ihtisas diplomalarını açıklamakta ve Osmanlı Devleti'ndekilerle karşılaştırmaktadır.⁷⁷ Bütün bu layihaların ışığı altında eğitim ve öğretim hizmetleri açısından yapılanlar, Türkiye'nin eğitimde çağdaşlaşmasında Said Paşa'nın küçümsenmeyecek bir payı olduğunu açıkça göstermektedir.

III- II. ABDÜLHAMİD VE SAİD PAŞA'NIN "TÜRK" KAVRAMINA BAKIŞLARI:

II. Abdülhamid döneminde müesseselerin ıslahı politikalarının sürdürülmesi yanında, Panislamizm adı verilen ancak çoğu zaman yanlış bir şekilde değerlendirilen bir politikanın geliştirildiğini görmekteyiz. Aslında II. Abdülhamid, kendi devrinden önce şekillenmeye başlayan "İslamcılık" hareketlerini hem iç hem de dış politikalarında kullanmıştır. Padişahın bu anlayışını daha önce Avrupa'da beliren "Pan" milliyetçiliklerine (Panslavizm, Pangermenizm gibi.) karşı bir tepki olarak kabul edebiliriz. O, ülkesindeki bazı düşünürler arasında İslamiyetin yeniden rağbet kazandığını zaten biliyordu. Yaptığı, bu eğilimi kullanmak oldu. Padişah, emperyalizmin güç kazandığı bir devirde, böyle bir savunma yolu bulmuştur. II. Abdülhamid devrinde uygulanan "İslamcılık" politikasının iki yönü vardı. Bunlardan biri, Osmanlı Müslüman teb'asını "İslam" bayrağı altında toplama gayretidir. Diğeri ise, dış ülke Müslümanlarının Halifelik makamı etrafında toplanmasıydı. Bu iki yönden birincisi bir ölçüde başarılı oldu: Anadolu'nun bölük pörçük, birlik duygusundan yoksun köylüsü, Abdülhamid devrinin sonuna doğru, Müslümanlığın ayırıcı nitelikleri üzerine kurulmuş bir bilinç başlangıcına sahip oldu.⁷⁸

19. yüzyılın başlarına kadar, çok "millet"li bir devlet olan Osmanlı'da "Türk" pek de itibar edilen bir kavram değildi. Daha çok "geri kalmış" veya "göçebe" anlamında kullanılıyordu. Yeni Osmanlılar'dan Namık Kemal, yazılarında bazen "Osmanlı" kelimesini, bazen de onunla eşanlamlı olarak "Türk"ü kullanmıştır, fakat "Türk"lerin en eski tarihlerden beri medeniyete katkıları olduğunun ilk defa altını çizen, Abdülaziz'in askeri okullar nazırı Süleyman Paşa idi. Süleyman Paşa'nın askeri okullarda okutulmak için hazırladığı tarih Türklerin Orta Asya tarihinden başlıyordu. II. Abdülhamid devri, 1839'dan beri yapılan değişikliklerin bir odak noktasında toplandığı bir devirdir. Çağdaş Türk edebiyatının temelleri bu devirde atılmış ve Jön Türkler her ne kadar Abdülhamid'e karşı

⁷⁷SPH , c.I, s. 572-588, (Layihanın tarihi: 18 Şaban 1312- 2 Şubat 1310 /14 Şubat 1895)

⁷⁸Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi** ,(İletişim Yay.), İstanbul 1984, 3. Baskı, s. 92-94.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

başkaldırmışlarsa da Batı hakkındaki fikirlerini Tanzimat'ın devamı olan Osmanlı topluluğunda kazanmışlardır. Padişah, Süleyman Paşa'nın askeri okullar konusundaki çalışmalarını da devam ettirmesine izin vermiştir.⁷⁹

II. Abdülhamid'in her türlü milliyetçiliğe karşı olduğu şeklindeki fikir doğru değildir. Yasaklamalara rağmen "milliyetçilik" adını verdiğimiz akımın başlaması da II. Abdülhamid devrinde ortaya çıkmıştır. Bunun böyle olduğunu, "Kültür Türkçülüğü"nü geliştiren grubun 1890'larda "İkdam" gazetesi etrafında toplanabilmelerinde açıkça görüyoruz. Nitekim 1894'te kurulan bu gazetede Türk kültürüyle ilgili makaleler neşredilmeye başlanmıştır. Her şeyi kontrol altında tutan II. Abdülhamid otokrasisi buna izin vermiştir. Bu dönemde Osmanlı ülkesinde Kültür Türkçülüğünü dıştan gelen bazı etkenler de pekiştirmişti.⁸⁰

II. Abdülhamid'in "Türk" kavramını nasıl değerlendirdiğine gelince; Tahsin Paşa, Padişahın Osmanlı toplumundaki Müslüman unsurlar içinde "Türk"e nasıl baktığını yorum gerektirmeyen şu ifadelerle net bir şekilde ortaya koymaktadır: "Sultan Hamit devrini yaşamış ve Hünkârı yakından tanımış olanların malumudur ki Sultan Hamit iki şeyden pek korkardı. Bunlardan biri borç, diğeri de unsur-ı asliye hâlel gelmek idi. Onun nazarında asli Müslüman Türkler idi. Umur-ı siyasiyede nokta-i nazarı bu idi."⁸¹

Yine Said Paşa'nın 7. defa sadarete getirilişi sırasında (22 Temmuz 1908) mührün Avlonyalı Ferid Paşa'dan alınıp Said Paşa'ya verildiği sırada II. Abdülhamid'in Tahsin Paşa'ya söylediği şu sözlerde "Türk"e bakışı manidardır: "Neme lazım benim Ferit Paşa, Sait Paşa; bunların biri gitmiş ötekisi gelmiş bunun hiç ehemmiyeti yok; bir hükümdar için lazım olan şey memleketin menfaatidir. Eğer bu menfaat Kanun-ı Esasi'nin ilanında ise o da yapılıyor; fakat iyi tatbik olunur mu, Türkün menfaati mahfuz kalır mı burasını kestiremiyorum."⁸²

⁷⁹ Ş. Mardin, *a.g.e.*, s.92, 95.

⁸⁰ İkdam gazetesinde nüve halinde beliren bir grupta, bu yıllarda Şemseddin Sami, Veled Çelebi (İzbudak), Fuad (Kösearif), Bursalı Tahir Bey gibi isimler vardı. Osmanlı'da, bu dönemde Kültür Türkçülüğü'nü dışarıdan etkileyen iki şahsiyet önemlidir. İlki, 1833'ten itibaren Kırım'da Bahçesaray'da Tercüman gazetesini çıkaran Gaspıralı İsmail Bey idi ki, fikirlerini; Rusya Müslümanlarının ve Türklerin birleşmesi yönünde " dilde, fikirde, işte birlik" sloganıyla ilan ediyordu. Diğeri de , Bakü doğumlu olup St. Petersburg Üniversitesini bitirdikten sonra 1890'da İstanbul'da Askeri Tıbbiye'ye girmiş olan Hüseyinzade Ali Turan'dır(1864-1942). Ş. Mardin, *a.g.e.*, s.96-97.

⁸¹ Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.184.

⁸² Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.240.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Tahsin Paşa hatıralarında " Kahraman Bir Türk Bölüğü" başlığı altında verdiği "Söğütlü" namıyla bilinen 200 kişilik Karakeçili Aşireti mensubu "maiyet süvari bölüğü"nden övgüyle bahsetmektedir: " Sultan Hamit sarayının en şanlı, en asil ve civanmert teşkilatı ' Söğütlü' namile maruf olan maiyet süvari bölüğü idi. Bundan altı asır mukaddem Anadolu'nun Bilecik, Söğüt ve Eskişehir havalisinde yerleşmiş eski Türk kabilelerinden Karakeçili aşireti mertliği, cesareti ahlakiyesi itibariyle Sultan Hamid'in nazar-ı dikkatini celbetmişti. Bu aşiret çocuklarının damarlarında dolaşan temiz Türk kanı muhitin ve zamanın fena tesirlerinden masun kalmış ve hiçbir suretle bozulmamıştı..... Bila tereddüt denilebilir ki sarayın çakıl taşı neviinden tezyinatı teşkil eden muhafaza tertibatı arasında 'Söğütlü maiyet bölüğü' bir pırlanta idi. Sultan Hamid'in bu mızraklı bölüğüne fevkalade teveccüh ve itimadı vardı. Bunların zabiti Mehmet Efendi isminde bir zat idi. Saffet-i ahlakiye ve cesaret-i fitriyenin timsal-i mücessemi olan bu Mehmet Efendi bölüğe mensup bir arkadaşıyla birlikte Sultan Hamid'in yatak odası yanında yatardı. Sultan Hamit hayatının muhafazasını bunlara tevdi etmişti.Padişahın huzuruna girmek ve daire-i hümayun civarına yaklaşmak ne gibi ahval ve şeraite tabi olduğunu bilenler yatak odası önünde nöbet beklemenin ne demek olduğunu takdir ederler. Sultan Hamid Söğütlü bölüğünden daima memnuniyet ve şitayişle bahseder, onlarla görüştüğü zaman 'Öz hemşerilerim!' diye hitap eylerdi.....Bunlar Yıldız Sarayı'na bir kaya gibi girdiler, vakti hulül edince yine bir kaya gibi tertemiz ve lekesiz çıktılar. Allah kendilerinden razı olsun!"⁸³

" Ankara'da Seb'azade" adıyla bilinen "ekser-i efradı ulemadan bir aile-i kadimeye mensub" olan Said Paşa ise, her zaman Türk olmakla gurur duyduğunu dile getiren bir Osmanlı bürokratu idi. Bu durum Bernard Lewis tarafından "ilginç" bulunuyor.⁸⁴

Said Paşa üç ciltlik hatıralarının önsözüne de aynı ifadelerle başlıyor ve sadeleştirilmiş olarak şunları söylüyor: "Mensubu olduğum millete ve devlete memurluk dönemimde elimden gelen en iyi hizmeti edebilmek için kendimi adanmış bir kimse olduğum gibi, hizmetten uzaklaştırılmış bulunduğum zamanlarda da - birçok başkalarının yapmayı adet edindiği gibi- durup dinlenmeden, bana yeni vazifeler verilmesi için de şuraya buraya başvurmadım. Bir köşeye çekilip orada dini görevlerimi yerine getirmekle, vatanımın

⁸³ Tahsin Paşa, **a.g.e.** , s.104-105.

⁸⁴ B. Lewis bu konuda şöyle bir dipnot düşmüş: "Sait Paşa'nın sahil Türk soyundan olmakla gurur duyması - Türk politikasında bu temanın ilk görüşlerinden biri - ilginçtir." B. Lewis, **a.g.e.**, s. 177, (dipnot: 8).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

saadeti ve padişahımızın millet ve memleket işlerindeki başarısı için dua etmekle meşgul bulundum." ⁸⁵

Yukarıda zikredildiği üzere Said Paşa'nın devlet ve millete hizmetleri inkar edilemez. Sonuç kısmında karakter ve şahsiyetine ilişkin bilgiler ile II. Abdülhamid'in onu tercih sebepleri verilmiştir. Burada ele aldığımız "Türk" kavramına bakışlarındaki paralelliğin de, onların birbirlerinden kopmamalarında ve yakınlaşmalarında bir etken olduğu düşünülebilir.

SONUÇ

II. Abdülhamid saltanatı süresince 18 farklı sadrazamı göreve getirmiştir. Bu isimlerden (Küçük) Mehmed Said Paşa 7 kez, (Kıbrıslı) Mehmed Kamil Paşa 3 kez, (Mütercim) Mehmed Rüştü ve Ahmet Vefik Paşalar 2'şer kez, diğer 14 isim ise 1'er kez sadaret makamına getirilmiştir. II. Abdülhamid'in cülusundaki Sadrazam Mehmed Rüştü Paşa (12 Mayıs 1876- 19 Aralık 1876), hal edildiğindeki Sadrazam ise Ahmet Tevfik Paşa (14 Nisan 1909- 5 Mayıs 1909) idi. Said Paşa'nın II. Abdülhamid dönemindeki 7 sadaretinin toplam görev süresi 6 yıl 8 ay 8 gündür. En uzun süre 4.(2 yıl 9 ay 22 gün),2.(1 yıl 6 ay 14gün) ve 6. (1 yıl 1 ay 2 gün) sadaretlerinde görev yapmıştır. Said Paşa II. Abdülhamid'ten sonra iki kez daha (8.sadareti:30 Eylül 1911- 30 Aralık 1911; 9. sadareti: 31 Aralık 1911- 16 Temmuz 1912) sadarete getirilerek toplam 9 kez sadrazamlık yapmıştır. ⁸⁶

Said Paşa'nın II. Abdülhamid tarafından bu kadar çok tercih edilmesinin gerekçelerini şöyle belirleyebiliriz: Öncelikle bütün kaynakların hemfikir oldukları noktalar şunlardır; Said Paşa'nın iyi yetişmiş, muktedir ve tecrübeli bir bürokrat olduğu kesindir. Zeka ve vehim konularında Padişahla birbirlerine benzemektedirler. Padişahın Said Paşa'ya olan güveni her şeye rağmen sonuna kadar sürmüştür. II. Abdülhamid ile Said Paşa'nın zaman zaman görülen dargınlıklarını kayıkçı kavgasına benzeten İ. Hakkı Uzunçarşılı, Paşa'nın görevde olmadığı zaman bir vesile ile padişaha yaklaştığını, Padişahın ise bir müşkilat durumunda Said Paşa'nın görüşünü sorduğunu belirtir ki, ⁸⁷ bu diğer kaynaklarca da desteklenmektedir. Zaten II. Abdülhamid de Tahsin Paşa'ya Said Paşa'yı kastederek: " Bu adama karşı bende bir meyil var amma bilmem nedendir?" demiştir. ⁸⁸

⁸⁵ SPH , c.I, s.3 (Mukaddime).

⁸⁶ S. J. Shaw- E. K. Shaw, **a.g.e.** , c.II, s.516.

⁸⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Said Paşa'ya Dair Vesikalar", **Tarih Dergisi** , (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay.), c.8, sayı: 11-12, İstanbul 1955-1956, s.105.

⁸⁸ Tahsin Paşa, **a.g.e.** , s.59.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Said Paşa'nın karakter ve şahsiyeti ile ilgili diğer özellikleri arasında şu hususlar sayılabilir: Özel ve resmi hayatında dürüst ahlakı ile tanınırdı. Diğer birçok bürokratin aksine, rüşvet ve hediye kabul etmez ve jurnallerden nefret ederdi. Zeki ve çabuk kavrayışlı bir kişiydi. Olayların sonucunu önceden kestirir ve değişen şartlara uyum sağlamasını bilirdi. Meşrutiyete karşı olmasına rağmen İttihatçılarla işbirliği yapmayı başarması bunun açık bir delilidir. Çalışkan ve bilgili idi. Doğu kültürüne derinden vakıf olmakla birlikte, Batı felsefe ve edebiyatı hakkında da malumatı vardı. Sosyal ilişkilerde nezaketi ve tatlı konuşması ile karşındakini etkilerdi. Türk olmaktan gurur duyduğunu yeri geldikçe belirtirdi. Bu meziyetleri yanında kusurları da yok değildi. Giyim kuşamına özen göstermezdi. Bu yüzden adı "Şapur Çelebi"ye çıkmıştı. Aşırı evhamlı olup, söz ve davranışlarında tedbirliydi. Cimrilik derecesinde hesaplıydı. Genellikle vefasızdı. En büyük korkusu Padişahın teveccühünü kaybetmek idi. Fakat haysiyetinden fedakarlık etmez ve prensiplerine aykırı bir durum görürse istifadan da çekinmezdi. En büyük rakibi Mehmed Kamil Paşa idi. Hatıralarını kendini temize çıkarmak için yazmış, hemen hiç özeleştiri yapmamıştır.⁸⁹

II. Abdülhamid gibi devletin bütün işlerini 30 yıl Yıldız'dan idare etmiş bir padişah, zor günlerinde muktedir olmayacak bir adamı sadarete getirmez. Bu bakımdan Said Paşa, hep de devletin başında önemli bir gailenin olduğu dönemlerde Abdülhamid tarafından yedi kere iktidar mevkiine getirilmiştir. Fakat şurası bir gerçektir ki, Said Paşa ilk dört sadareti zamanında olumlu icraatta bulunmuş, ondan sonraki sadaretlerinde ise idare-i maslahatçı olmuştur. Özellikle dördüncü sadaretinden sonra, Padişah'ın sıkı kontrolü yüzünden korkuya kapılmış bir Said Paşa görüyoruz. O yüzden bu devrede Padişaha karşı fikir ve hareketlerinde kontrollü, tedbirli ve temkinli hareket etmiştir. Böyle olunca da yapmak istediklerini yapamamış, söylemek istediklerini tam olarak söyleyememiştir. Dördüncü sadaretinden sonraki görevlerinde meseleleri bu şartlar altında çözümlenmeye çalışmış, başarılı olamadığını ve kendi görüşlerinin benimsenmediğini görünce de hemen istifa etmiştir. Fakat kendisini şöhrete ulaştıran hizmetlerini ilk dört sadaretine sığdırmıştır.⁹⁰

⁸⁹ E. Kuran, *İA*, s.85.

⁹⁰ Z. Çevik, *a.g.t.*, s.108-109

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, (Kültür ve Turizm Bak.Yay.), Ankara 1985
- Ahmed Mithat, **Üss-i İnkılap**, İstanbul 1294/1295, c.II,
- ÇETİNSAYA, Gökhan , "Çıban Başı Koparmak: II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış", **Türkiye Günlüğü Dergisi** , sayı: 73, Ankara 2003,
- ÇEVİK, Zeki, **Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı)** , Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1988, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),
- HOCAOĞLU, Mehmet, **Abdülhamit Han'ın Muhtıraları- Belgeler**, (Oymak Yay.), İstanbul,
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar** , İstanbul 1940-1953,
- ERGİN, Osman Nuri, **Türk Maarif Tarihi** , (Eser Matb.), c. I-II, İstanbul 1977,
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi** , (TTK Yay.), c.VIII, Ankara 1983, 2. baskı,
- KURAN,ERCÜMEND, " Bugünkü Türkiye'nin Kurucularından Küçük Said Paşa", **Türk Kültürü Dergisi** , c.V, sayı: 56, Ankara Haziran 1967, s.570
- KURAN,ERCÜMEND,"Küçük Said Paşa", **İslam Ansiklopedisi (İA)** , c.X, İstanbul 1967, s.82-83.
- KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi** , (TTK Yay.) Ankara 1991, 2. baskı,
- KOÇER, Hasan Ali, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)** , Ankara 1987,
- KOLOĞLU, Orhan, "II. Abdülhamid'in Siyasal Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce (Tanzimat ve Meşrutiyet'i n Birikimi)**, c.1, (İletişim Yay.), İstanbul 2003, 5. baskı,
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (TTK Yay.), Ankara 1984, 2. baskı,
- Mahmut Celalettin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, (Hazırlayan: İsmet Miroğlu), c.1-2-3, İstanbul 1983,
- Memduh Paşa, **Esvat-ı Südur** , İzmir 1328,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

-
- MARDİN, Şerif, **Türk Modernleşmesi** ,(İletişim Yay.), İstanbul 1984, 3. baskı,
- MARDİN, Şerif, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi)** , c.1, (İletişim Yay.), İstanbul 2003, 5. baskı,
- Mufassal Osmanlı Tarihi** , c.VI, (Güven Yay.), İstanbul 1972,
- ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı** , (İletişim Yay), İstanbul 2003, 16. baskı
- Said Paşa'nın Hatıratı (SPH)** , c.I, İstanbul 1328,
- SHAW, Stanford J. - Shaw, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye** , c. 2, (e Yay.), İstanbul 2000, 3. baskı,
- Tahsin Paşa, **Abdülhamit -Yıldız Hatıraları** , İstanbul 1931,
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Said Paşa'ya Dair Vesikalar", **Tarih Dergisi**, (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay.), c.8, sayı: 11-12, İstanbul 1955-1956,
- 21. Yüzyılda Sultan Abdülhamid'e Bakış**, (Hazırlayan: Mehmet Tosun), İstanbul 2003,
- ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, (İletişim Yay.), İstanbul 2001, 11. baskı